

Leszek Ploch

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Humanistyczny
Instytut Pedagogiki

O nową jakość edukacji środowiska w aktywizacji twórczej osób z niepełnosprawnością

Abstrakt

W artykule przedstawiono problem dotyczący związku edukacji środowiska w aktywizacji twórczej na rzecz wyrównywania szans z poprawą jakości odbioru form aktywizacji w kulturze osób z niepełnosprawnością, niezależnie od rodzaju deficytów pojawiających się w ich życiu biopsychicznym lub/i środowiskowym. Jako cel analizy obrano próbę wskazania ważniejszych kierunków opracowywanej przez środowiska lokalne (regionalne) strategii edukacji opartej na własnych tradycjach, doświadczeniach i możliwościach w jedności ze zmianami zachodzącymi w świadomości osób z niepełnosprawnością, ich rodzin oraz otoczenia. Podejmowane innowacyjne i alternatywne inicjatywy na rzecz aktywizacji twórczej w zakresie edukacji środowiska lokalnego oraz regionu powinny stać się priorytetowe i bezwzględnie urzeczywistniane w życiu codziennym jako powszechne działania wzbogacające jakość funkcjonowania osób z niepełnosprawnością w kulturze i sztuce.

Słowa kluczowe: edukacja, środowisko, aktywizacja twórcza, promocja, kultura artystyczna, osoba z niepełnosprawnością

For a new quality of education of the environment in creative stimulation of the disabled

Abstract

This paper introduces the problem concerning relationships of the education of the environment in creative stimulation so as to give equal opportunities and improve the quality of reception of forms of stimulation in culture of the disabled, regardless of the kind of deficits appearing in their biopsychic or/and environmental lives. The aim of the analysis was an attempt to indicate major directions of the educational strategy, developed by local (regional) environments, based on traditions, experiences and possibilities in the unity with changes occurring in the awareness of the disabled, their families and their environments. The undertaken innovative and alternative initiatives in the area of education of local environments and regions for creative stimulation should become prioritised and absolutely realized in the daily lives as common activities enhancing the quality of functioning of the disabled in culture and art.

Keywords: education, environment, creative stimulation, promotion, artistic culture, a disabled person

Wprowadzenie

Niezwykle ważnym zagadnieniem staje się obecnie wyzwanie podejmowania działań prowadzących do przeciwdziałania wykluczeniu z życia publicznego i kulturalnego uzdolnionych artystycznie osób z niepełnosprawnością. Wycho-
dząc z założenia, że pozytywnym efektem procesu edukacji środowiska w wymiarze kulturotwórczym stanie się akceptacja autonomiczności tej jednostki, a dobro ponadpodmiotowe, transsubiektywne pozwoli jej poszerzać obszar swobodnego funkcjonowania społecznego, można mieć nadzieję, że wszelkie postępowanie w tym obszarze będzie efektywnie jednoczyć bez wyjątku każdego człowieka i łączyć go w jedną wspólną rodzinę¹. Powszechna gradacja ważności problemów związanych z aktywizacją twórczą osób z niepełnosprawnością oraz wspólne ustalenie kolejności ich rozwiązywania na drodze postępowania edukacyjnego środowiska może pozwolić na kształtowanie się właściwej atmosfery zaangażowania, uznania, tolerancji i podniesienia poziomu koniecznej świadomości włączania się każdej ze stron (osób z niepełnosprawnością – otoczenia społecznego), niezależnie od siły dotychczas utrwalanych w środowisku stereotypów, nieuzasadnionych opinii, form uprzedzenia bądź mitów. W artykule skupiono przede wszystkim uwagę na utrwalaniu konieczności opracowywania i ukazywania praktycznego aspektu oddziaływań pomocowych, organizacyjnych, doradczych, wychowawczych i edukacyjnych dla poszerzania aktywizacji twórczej uzdolnionych osób z niepełnosprawnością w jedności edukacji wspólnoty środowiskowej. Wszelkie wyjaśnienia i inicjatywy społecznego nurtu poprawy progresywnie ujawnianej dynamiki aktywności artystycznej wspomnianej grupy twórców muszą rozwijać się także w zwiększającej się świadomości fenomenu ludzkich zachowań, tj. w skali indywidualnej, społecznej i kulturowej.

Fenomen społeczności lokalnej

Można odnieść obecnie wrażenie, że w środowisku otaczającym osoby z niepełnosprawnością coraz silniejszy wymiar przybiera postulat potrzeby naukowego poznawania zagadnień związanych z ich funkcjonowaniem, w tym także procesu rozwoju w obszarze twórczości. Taka tendencja, poprzez nasilone działania zewnętrzne indywidualnych, uzdolnionych (wybitnych) jednostek, a także poszczególnych instytucji upowszechniających kulturę artystyczną omawianej grupy osób sprawia, że aktualną przestrzeń szerokiego środowiska społecznego budować można w kategoriach zintegrowanej konstrukcji, eksponującej drogę od poznania nade wszystko tego, co dotąd nieznanne, marginalizowane, izolowane przez ukształtowanie ogólnospołecznej, wyrazistej tożsamości do wartości uniwersalnych, ogólnoludzkich. Owo poznawanie świata twórczego osób z niepełnosprawnością odbywa się zwykle w pierwszym rzędzie w najbliższym otoczeniu, a dopiero w następnej kolejności zatacza coraz szersze kręgi. Warto zauważyć,

że to jednak w regionalnych wspólnotach ludzkich najszybciej i najskuteczniej tworzą się bezpośrednie związki, relacje, co istotnie przyczynia się do adaptacji społecznej oraz kształtowania pozytywnych wzorców, przykładów, innowacyjnych modeli oddziaływań w stosunku do osób dotkniętych niepełnosprawnością, zainteresowanych aktywizacją twórczą. Można założyć zatem, że skoro u źródeł kształtowania się systemu wartości środowiska w stosunku do uzdolnionych osób z niepełnosprawnością czynnie i aktywnie związanych ze społecznością lokalną istotne miejsce może zajmować ich edukacja oraz promocja regionalna, to związki z regionem i jego dziedzictwem kulturowym zdołają stać się wartościami, które należy w pierwszym rzędzie intensywnie wpajać, rozwijać i uświadamiać wszystkim członkom owej społeczności. W jej wyniku szansę ma rozwijać się poczucie wspólnej tożsamości kulturowej, naturalne utożsamianie działań twórczych przez otoczenie oraz jednostki z niepełnosprawnością, a na tym przykładzie przekładać się skutecznie na promocję i edukację środowiska zewnętrznego (dalszego). To właśnie w środowisku własnym uzdolniona artystycznie osoba z niepełnosprawnością ma sposobność najszybciej, najefektywniej, najbardziej przyjaźnie zostać przyjęta, doceniona, uznana i nagrodzona adekwatnie do oczekiwań i umiejętności twórczych. Można przyjąć w następstwie, że środowisko własne najcieplej i najefektywniej uruchomi stymulację udziału w życiu rodzinnym, społecznym i kulturowym danej jednostki czy grupy, otworzy się w kierunku zapewnienia oczekiwanego wsparcia. Z tego powodu w ramach edukacji środowiska warto wytyęczać starania w stronę wykorzystania indywidualnych (lokalnych) możliwości własnych otoczenia, tworzyć klimat tolerancji i poszanowania dla działań twórczych, inicjować wyzwania wspólnej pracy. W tym środowisku dostęp do kultury powinien być popularyzowany i pozbawiony jakichkolwiek barier o negatywnym charakterze. W miejscach upowszechniania kultury kontakt osób z niepełnosprawnością powinien być szczególnie wspomagany, inicjowany, dynamizowany, bowiem jego znaczenie dla rozwiązań integralno-kulturowych oraz bezpośrednich działań inkluzyjnych zawsze będzie miało kluczowy charakter uzasadnionego, naturalnego wsparcia procesu aktywizacji twórczej, działań socjalizujących i popularyzatorskich niewymiernie korzystnych dla obu stron.

Cele edukacji środowiska

Widziana tu i definiowana edukacja powszechna środowiska do aktywizacji twórczej osób z niepełnosprawnością winna obejmować wszystkie możliwe procesy zarówno społeczne, jak i twórcze, które pozwolić mają w efekcie na przygotowanie otoczenia do przyjęcia indywidualnie każdej jednostki do otwartego środowiska twórców i odbiorców kultury. W niej – edukacji opartej na paradygmacie współlistnienia, z jednoczesną dbałością o poczucie tożsamości środowiska – udział winny wziąć zarówno osoby z niepełnosprawnością, ich pedagodzy i animatorzy kultury oraz rodzina, jak też jednostki, grupy, instytucje, organizacje,

stowarzyszenia i związki sprzyjające rozwojowi aktywizacji twórczej wywodzące się ze wspólnoty środowiskowej (regionalnej i szerszej), a także gremia interdyscyplinarne. Przyjąć należy, że w tej edukacji powinny być podejmowane zadania istotne dla procesu włączania społecznego i systematycznie realizowane cele oraz wartości edukacji środowiska społecznego, rodzinnego, przede wszystkim regionalnej kultury i sztuki (choć nie tylko), modyfikujące i niwelujące narosłe uprzedzenia, mity, stereotypy, przy jednoczesnym upowszechnianiu potrzeby zauważania i poznawania odmienności, wartości społecznego i kulturalnego charakteru nawiązywania trwałej współpracy z artystami z niepełnosprawnością. Tak zaplanowana i organizowana edukacja środowiska w aktywizacji twórczej tych jednostek winna mieć na celu przede wszystkim:

- tworzenie klimatu akceptacji i zaufania dla rozwoju poznawczo-egzystencjalnego osób z niepełnosprawnością, indywidualne i zbiorowe nabywanie umiejętności poznawania ich środowiska, bez nadawania owemu poznaniu charakteru sensacji, zjawiska, jak też podejmowania starań oszacowania skali ewentualności wyjścia z możliwą, konkretną pomocą, wsparciem, z uznaniem niezależności, interesu własnego oraz dobrej woli wszystkich przedstawicieli grupy artystów;
- poddawanie się procesowi wychowania do tolerancji, nabywania świadomości wspólnotowej i czynnego sprzyjania klimatowi dla korzystania osób z niepełnosprawnością z praw człowieka na równi z innymi, nabywania umiejętności podejmowania działań czynnie wspomagających ich aktywizację twórczą w kulturze;
- tworzenie warunków dla rozwoju kreatywno-ukierunkowanego osoby z niepełnosprawnością, organizacji i udziału w wychowaniu dla wzmacniania poczucia przynależności do świata kultury i sztuki na równych zasadach, partnerstwa i harmonii w kontaktach rozwijających kreatywnie, niwelowanie sytuacji i zachowań poczucia oraz reakcji zagrożenia przed obojętnością środowiska lub też budowaniu niechęci stron, inspirowanie otoczenia do działań kreatywno-ukierunkowanych, uwalniających od nieuzasadnionych napięć i stresu w kontaktach z omawianą grupą osób, wspieranie różnorodnych inicjatyw umożliwiających tworzenie się sytuacji ucząco-rozwijających, umiejętne nawiązywanie kontaktów interpersonalnych w bezpośrednich związkach w aktywizacji twórczej;
- inicjowanie i włączanie się do edukacji dla poszanowania inności, kształtowania wrażliwości i otwartości dla płynności działań twórczych osób z niepełnosprawnością w kulturze, bez względu na reprezentowaną indywidualną odmienność ich twórców, rodzaj aktywności, miejsce i poziom umiejętności;
- aranżowanie i aktywny udział w procesie wychowania sytuacyjno-zadaniowego stron w aktywizacji twórczej osób z niepełnosprawnością,

wspieranie i kreowanie sytuacji i zadań bezpośrednio angażujących środowisko do innowacyjnych działań w kierunku pobudzania, inspiracji, dokonywania poszczególnych przemian wewnętrznych i zewnętrznych otoczenia na zasadach współpracy, współpartnera, profesjonalisty, pozabawio-nych aktów segregacji i izolacji;

- inicjowanie i czynne realizowanie edukacji dla uruchomienia społecznego stymulatora udziału w kulturze artystycznej osób z niepełnosprawnością otwartego na pokonywanie barier społecznych, dialogu kulturowego, umacnianiu współpracy kulturalnej, znoszeniu problemów wewnętrznych udziału w aktywizacji twórczej stron, kształtowaniu umiejętności dla zrozumienia i zaakceptowania popełnianych błędów, trudności przystosowawczych, wynikłych konfliktów, nieporozumień, okresowej apatii lub stanów wycofania i rezygnacji;
- stabilizowanie i umacnianie polityki krzewienia kultury artystycznej osób z niepełnosprawnością, wnoszenie pierwiastka kultury i wartości humanistycznych w codzienne życie kulturalne środowiska bliższego i dalszego, ochrona tej kultury w kierunku poszerzania, utrwalania i przeciwstawiania się niebezpieczeństwom wynikającym z wpływów kultury masowej, promowanie interkulturalnych działań z udziałem artystów z niepełnosprawnością poprzez spójną i przygotowaną adekwatnie do potrzeb strategię kulturalną w aktywizacji społeczeństwa, wspieranie rozwoju tożsamości społecznej osób dotkniętych niepełnosprawnością i dbałość o zachowanie ich dziedzictwa narodowego;
- inicjowanie i realizacja rozwoju relaksacyjno-katartycznej umiejętności udziału w działaniach twórczych i odtwórczych osób z niepełnosprawnością wspólnie ze środowiskiem społecznym, umożliwiającego wykorzystanie zdolności relaksacji i wczuwania się w cudze oraz własne stany emocjonalne;
- aranżowanie działań pozwalających na wyrównywanie szans edukacji artystycznej osób z niepełnosprawnością poprzez podnoszenie dostępu do kształcenia na każdym poziomie rozwoju psychofizycznego, wspieranie inicjatyw aktywizujących twórczo osoby zagrożone marginalizacją, izolacją, odrzuceniem, zwiększanie mobilności aktywizacji twórczej w środowisku własnym i poza nim, dostosowanie potrzeb szkoleniowych i kwalifikacji stron w całym procesie aktywizacji twórczej;
- inicjowanie działań, w których obie strony mają potrzebę przestrzegania zasad etycznych w relacjach społecznych, dążą w wewnętrznym nakazie do tworzenia się zasad w ułożeniu relacji w taki sposób, aby zaspokajać poczucie sprawiedliwości, rodzić potrzebę tworzenia się zasady zasad (*metazasady*), czyli sprawiedliwości rządzącej stosowaniem zasad sprawiedliwości²;

- kreowanie kultury dialogu, współżycia i współdziałania w warunkach aktywizacji twórczej osób z niepełnosprawnością³.

Funkcje edukacji środowiska

Wartość dostępu środowiska najbliższego do dobrostanu wytworów aktywizacji twórczej osób z niepełnosprawnością wynika bezpośrednio z kulturotwórczych funkcji, jak też wartości szeroko pojętej edukacji i pracy twórczej. Posługując się upowszechnianą w naukach pedagogicznych terminologią, warto wskazać między innymi na tak ważne funkcje, jak:

– funkcja kreatywno-ukierunkowująca udziału uzdolnionych osób z niepełnosprawnością w kulturze artystycznej – polega na wzmacnianiu poczucia przynależności do świata kultury na zasadach równości, partnerstwa i harmonii w kontaktach z otoczeniem w pracy twórczej. Środowisko ma szansę bezpośredniego nawiązywania i utrzymywania partnerskiego stylu we wzajemnych kontaktach, unikania poczucia i reakcji zagrożenia, dyskomfortu, niechęci, budowania bezkonfliktowych stosunków, wsparcia emocjonalnego, zapewnienia poczucia bezpieczeństwa i stabilizacji w komunikacji. Pracę o charakterze innowacyjnym, kreatywno-ukierunkowującym cechuje tu działalność rozwijająca niejako od nowa w kierunku osobowości artysty, poznania odmienności sztuki estradowej i twórczej tej grupy osób. W kontaktach ze sztuką po obu stronach (artysty i otoczenia) rozwija się klimat wolny od napięć i stresu sytuacji ucząco-rozwijających, dostarczających stronom informacji także o nich samych, o otoczeniu artystycznym, jak i o indywidualnych związkach, w skład których wchodzi:

- funkcja poznawczo-egzystencjonalna stron (artysty i otoczenia) – polega na spójnym współdziałaniu stron w kulturze artystycznej, twórczej. Funkcja ta wiąże się z funkcją opisaną wyżej, jednak ze szczególnym zwróceniem uwagi na praktyczne wzbogacanie osobistego doświadczenia. Obie strony mają okazję poznania siebie, własnych możliwości i umiejętności, oszacowania skali wykorzystania swych indywidualnych predyspozycji, zdolności i zamiłowań. Strony mają szansę poznania skutków podejmowanego własnego działania w relacjach społecznych oraz przekazu i odbioru sztuki. Wzajemnie uczą się efektywności współdziałania, współpracy oraz poznawania ubocznych skutków swoich i innych zachowań otoczenia. Różnorodność nowych, niespotykanych sytuacji zmusza strony do przyjmowania zachowań wyuczonych, akceptowanych społecznie, działań tolerancji, empatii. Jednocześnie mają szansę stworzyć tu osobiste zasoby indywidualnego postępowania w różnych sytuacjach artystycznych, życiowych, społecznych, twórczych i środowiskowych;
- funkcja upowszechniania różnorodnych treści i wytworów własnych – pozwala na dostarczanie rzetelnych i niezbędnych informacji o osobach z niepełnosprawnością, ich funkcjonowaniu i zasobie posiadanych umiejętności,

zdolności, możliwości. Przekazywanie tych treści połączone jest najczęściej z ich wyjaśnieniem, co nadaje takiemu przekazowi charakter eksplikacyjny i kompensacyjny. Otoczenie ma sposobność poznawania i rozumienia wielu niekiedy skomplikowanych sytuacji związanych z realizacją działań twórczych i odtwórczych omawianej grupy osób. Środowisko ma ponadto możliwość wzbogacenia swojej wiedzy i uzupełnienia braków w edukacji w tym obszarze;

- funkcja ludycka – spełniana jest przede wszystkim przez publiczną prezentację osiągnięć twórczych i artystycznych osób z niepełnosprawnością. Prezentacje dostarczają odbiorcom relaksu, odprężenia oraz poprawy samopoczucia, rozrywki. Mają one także olbrzymi wpływ na kształtowanie wrażliwości na wartości zawarte w wytworach twórczych i odtwórczych tych artystów oraz kształtują pożądane postawy moralno-etyczne w obrębie komunikacji z artystami;
- funkcja wspólnotowego udziału w kulturze – polega na integracyjnym współdziałaniu stron w charakterze aktywizacyjnym, zmieniającym postawy i zachowania uczestników. Działania te, obok rozwoju twórczego, artystycznego, kulturowego i duchowego, oznaczają także terapię i różnego typu rehabilitację społeczną, zawodową i medyczną. W ich wyniku strony zdobywają nie tylko umiejętności artystyczne, uwrażliwiają się, lecz również nabywają nawyku samodzielnej pracy w zakresie stałego i systematycznego pogłębiania przyswajanych umiejętności twórczych i doświadczeń;
- funkcja społecznego stymulatora udziału w kulturze osób z niepełnosprawnością – polega na kształtowaniu postaw prospołecznych, rozbudzaniu gotowości do niesienia wzajemnej pomocy, pozytywnych interakcji w relacji wspierający-wspierany, okazywaniu zrozumienia i podtrzymywania na duchu w chwilach kryzysowych, okazywaniu uznania i akceptacji otoczenia, utrzymywaniu partnerskich stosunków, doradzaniu i utrzymywaniu bliskich więzi towarzyskich;
- funkcja wzorotwórcza – polega na propagowaniu określonych stylów godziwego życia, wzorów postępowania i zachowania, ideałów godnych naśladowania, na upowszechnianiu treści humanitarnych, pokonujących trudności w dążeniu do osiągnięcia szlachetnych celów twórczych;
- funkcja interpersonalna – polega na stwarzaniu możliwości poznania drugiego człowieka, zrozumienia jego problemów, psychiki, inności, a na tej podstawie przyjęcia określonej postawy dążenia w życiu. Strony mają możliwość bardziej obiektywnego spojrzenia na własne problemy, poznania sposobów radzenia sobie z nimi, odniesienia własnych kłopotów do trudności innych;
- funkcja relaksacyjno-katartyczna – polega na dawaniu przyjemności poszczególnym jednostkom i całej społeczności, przeżywaniu doznań

estetycznych, zadowolenia, spontaniczności, rozładowaniu napięć oraz preferowaniu autentycznego, własnego wyrazu funkcjonowania w aktywności twórczej i artystycznej w kulturze⁴.

Model edukacji środowiska

Przyjmując koncepcję strategii oddziaływania edukacyjnego w wąskim środowisku, opartym na najbliższym otoczeniu, a następnie w jego konsekwencji w szerszym kręgu społeczności, uznać można, że siła regionalizmu jako koncepcji pedagogicznej staje się szczególnie bliską wielostronnemu nauczaniu i uczeniu się problematyki osób z niepełnosprawnością, przy czym jego oczywisty humanizm zawsze będzie miał ściśle powiązania z uaktywnionym nauczaniem i wychowaniem⁵. Właśnie to najbliższe środowisko ma szansę najkorzystniej wpływać na decyzje indywidualne potencjalnych artystów i twórców bez utraty ich własnych przekonań, planów życiowych, marzeń i idei, może w sposób naturalny wprowadzać ich w życie kultury i sztuki, bez obawy dokonywania się aktów ośmieszenia, izolacji, ignorancji. Dla całego rozwoju osób z niepełnosprawnością niezwykle znaczenie ma fakt rzetelnego wsparcia w sytuacjach poznawania nowych osób, zjawisk, sytuacji, zachowań, które w efekcie mogą rzutować na szeroką gamę dokonywanych później wyborów i decyzji. To dzięki pieczołowicie sprawowanej opiece najbliższego środowiska, zachowaniu atmosfery bezpieczeństwa i sprawstwa, granice poznawania i wchodzenia w świat pozarodzinny zaczynają się poszerzać, jednostki te na swoim dostępnym poziomie potrafią rozróżnić elementy domu rodzinnego od obejścia, ulubionych miejsc zabaw i spotkań, sklepów, szkoły, miejsca pracy, ważnych instytucji (np. kościół, dom kultury, świetlica, miejsce terapii, zakład pracy). Te osoby w sposób naturalny zaczynają utożsamiać się ze swoim miejscem zamieszkania, rodziną, miejscowością, regionem⁶.

Przyjąć można na tej podstawie, że bardzo istotnym elementem w poprawieniu jakości edukacji środowiska w zakresie upowszechniania kultury oraz aktywizacji twórczej osób z niepełnosprawnością okazuje się być rodzaj przyjętej strategii kształcenia, wychowania, poznawania, a także budzenia poczucia przynależności do własnego regionu oraz dumy z jego dorobku i dokonań. Swoiste walory takiej strategii mogą sprawić, że bez względu na rodzaj niepełnosprawności każda jednostka będzie mieć okazję uczestnictwa w twórczej atmosferze, klimacie dążeń, wzorów, szacunku i tradycji kultury, na równych szansach korzystać bezpośrednio z wartości oraz ofert najbliższego otoczenia, jego ogniw systemu oświaty, kultury, wsparcia i form inkluzji społecznej⁷. Oczywisty staje się fakt, że problematyka aktywizacji twórczej osób z niepełnosprawnością w kulturze nie może być realizowana w środowisku „przy okazji”, „od przypadku”, „z musu lub konieczności”. Organizowane formy popularyzacji zagadnienia powinny mieć charakter stały, celowy, otoczony elementami pozytywnej niespodzianki dla środowiska, wykazywania odpowiednio wysokiego stopnia profesjonalności, zaangażowania,

atrakcyjności. W konsekwencji, uwzględniając też najwyższe organizacyjne wy-
mogi, jak i opinie oraz sugestie nauczycieli, terapeutów, rodziców, wypracowane
na różnych forach dyskusyjnych i analizach doświadczeń praktycznych, podejmo-
wane działania powinny stać się podstawą do przekształcania zespołów ludzkich
(np. rodziny, znajomych, przedstawicieli organizacji społecznych i kulturalnych),
a następnie szerokich mas środowiska w oparciu o atrakcyjne bieżące przykłady
z życia, niezwykle osiągnięcia, rezultaty aktywności twórczej osób z niepełno-
sprawnością. Takie działania niewątpliwie będą zawsze mobilizowały obie stro-
ny, a także intensywnie rozwijały zasięg inicjatyw ponadregionalnych.

Aktualnym wyzwaniem dla strategii edukacji środowiska w aktywizacji
twórczej osób z niepełnosprawnością staje się dziś potrzeba poszukiwania opty-
malnych kierunków rozwoju dotarcia do otoczenia. W oczekiwaniu na dokonywa-
nie się zmian należy uwzględnić faktor społeczno-kulturowego kontekstu oraz
oczekiwań społecznych, wymagań współczesnej kultury i sztuki, nie zaniedbu-
jąc obszaru wiedzy medycznej, psychologicznej i pedagogicznej niezbędnych dla
optymalnego zrozumienia odmienności funkcjonowania osób z niepełnospraw-
nością w kulturze i sztuce. Należałoby zatem sprecyzować i w sposób dostępny
ogółowi wyeksponować potrzebę edukacji, jej sprawnego funkcjonowania i wyso-
kiej jakości realizowanych celów oraz zadań edukacyjnych (oświatowych), które
stanowią istotny czynnik dla zrozumienia, przygotowania i uznania odmienności
jednostek z niepełnosprawnością. Realizacja tych oczekiwań zależna jest od te-
rapeutów, nauczycieli, pracowników socjalnych, animatorów, rodziców, którzy
potrafią sprostać obranym funkcjom i zadaniom edukacji oraz umieją inspiro-
wać i wspierać proces inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnością w kulturze.
Można przyjąć zatem, że od organizatorów edukacji środowiska oczekiwać nale-
ży, że będą oni stwarzać optymalne warunki dla rozpoznania i przyjęcia niezbęd-
nych wiadomości oraz przyczyniać się do rozwoju umiejętności w nawiązywaniu
pozbawionych lęków kontaktów z osobami z niepełnosprawnością, a tym samym
rozwoju możliwości słuchaczy do autonomicznego, wolnego, otwartego, toleran-
cyjnego i samodzielnego, zdolnego do skuteczności i innowacyjności działania
w zakresie popularyzacji i krzewienia ich kultury artystycznej. Fenomenem
takiego procesu przygotowania otoczenia powinno stać się wypracowanie indy-
widualnego sposobu efektywnego dochodzenia słuchaczy do wiedzy o osobach
z niepełnosprawnością, a także umiejętności skutecznego pokonywania trudno-
ści związanych ze specyfiką udziału w kulturze tych jednostek. Organizatorzy
tej edukacji, planując strategię wprowadzania słuchaczy w obszar wybranej te-
matyki, powinni więc stawiać sobie pytanie, jak efektywnie współorganizować
postępowanie włączająco-edukacyjne i uwrażliwiająco-popularyzacyjne, aby po-
budzić ich do aktywności wyrażającej się w przekształcaniu, tworzeniu i progno-
zowaniu toku swobodnych działań twórczych osób z niepełnosprawnością. Jak
sprawić, aby w powszechnym dostępie do kultury i sztuki mogli oni realizować

się w pełni, byli otaczani szacunkiem i akceptacją, nie doznawali oceny przez pryzmat ujawnianej niepełnosprawności. Wszelkie postępowanie organizatorów wymaga zatem alternatywnej aktywności twórczej, która powinna stać się kompetencją i gotowością do projektowania, a zarazem czynnego udziału w otwartych sytuacjach edukacyjno-promocyjnych, popularyzatorsko-włączających. Wraz z aktywnością twórczą organizatorów edukacji środowiska niezbędnym uwarunkowaniem wydaje się być również pomysłowość oraz innowacja pedagogiczna, czyli rozplanowanie określonych nowatorskich rozwiązań programowych, organizacyjnych oraz metodycznych. Jak podkreśla A. Jopkiewicz, ważna jest tu kompetencja innowacyjna prowadzącego edukację, która jest „[...] stanem indywidualnych zdolności do przetwarzania właściwie sformułowanej idei zmiany jakościowej, mającej na celu polepszenie wyników działalności pedagogicznej”, w tym przypadku przygotowania środowiska do odbioru i akceptacji sztuki artystycznej i twórczej osób z niepełnosprawnością⁸.

W proponowanej tu strategii edukacji środowiska oczekuje się, że organizatorzy będą wprowadzali do swoich scenariuszy postępowania innowacje pedagogiczne, które zapewnią będą w pierwszym rzędzie korzystne zmiany w świadomości słuchaczy (otoczenia), spowodują zwiększanie się zainteresowania zagadnieniami udziału w kulturze osób z niepełnosprawnością, spowodują wsparcie wszystkich działań podnoszących ich poziom funkcjonowania oraz poprawę jakości włączania społecznego do aktywizacji twórczej. Owe innowacje pedagogiczne mogą obejmować między innymi:

- innowacje programowe – powinny wzbogacać materialną i techniczną infrastrukturę pedagogiczno-terapeutycznego doświadczenia (np. aktualne filmy i reportaże osiągnięć artystów z niepełnosprawnością, bieżąca literatura przedmiotu, sprzęt do pracy multimedialnej, bezpośredni kontakt z twórcami poprzez współudział w warsztatach). Wprowadzane innowacje powinny mieć bezpośredni związek z jakością przekazu oraz nabywaniem doświadczeń praktycznych i być ukierunkowane na treści kształcenia, wychowania, opieki, rozwoju twórczego i terapii;
- innowacje organizacyjne – powinny zapewnić elastyczność opracowania i realizacji założonego planu dokształcania i wymiany doświadczeń, zadań i ról odbiorców oraz relacji zachodzących w wyniku czynnego udziału w aktywizacji twórczej osób z niepełnosprawnością. Innowacje te są niezbędnym elementem w modelu organizacyjnym, ożywiania współpracy, angażowania do działań wspólnych różnych dodatkowych instytucji i organizacji wspierania działań twórczych, oceny na drodze ewaluacji i reorganizacji wynikłych w przypadku dokonania koniecznych usprawnień, nowych form, zmian;
- innowacje metodyczne – powinny odnosić się do stałego uzupełniania zakresu realizowanego programu przekazywania informacji, popularyzacji,

krzewienia kultury, a wraz z nimi opracowanych i przyjętych technik dydaktyczno-popularyzatorskich. Innowacje te powinny obejmować zmiany dokonywane w wypracowanej regionalnie strategii i sposobie przekazywania treści programowych. Innowacje te powinny odnosić się do nowych treści, metod, form przekazu, bezpośrednich kontaktów z osobami z niepełnosprawnością, stylów interakcji i popularyzacji zagadnienia⁹.

Podjęwając zabiegi połączone z poprawą jakości edukacji środowiska, warto zdać sobie sprawę, że jej dynamiczność powinna być nierozdzielnie zespolona z rozwiązywaniem różnorodnych, często nietypowych i nieprzewidywalnych problemów dydaktyczno-promocyjno-popularyzatorskich oraz podejmowaniem niezaplanowanych działań (np. zwłaszcza w toku realizacji przyjętego projektu kulturalnego, warsztatowego, instruktażu). Niezbędne jest zatem, aby organizatorzy starannie przygotowawali się do zadań oraz wzbogacali wysoko rozwinięte kompetencje organizacyjne i kreatywne, wyrażające się innowacyjnością i prorozwojową skutecznością działania pedagogiczno-promocyjno-popularyzatorskiego. W tym procesie priorytetowym wymiarem kompetencji organizatorów stać się powinna także kategoria zmiany w kierunku poprawy istniejącego stanu, uzyskiwanych efektów, wypracowanej skuteczności. Można uznać w konsekwencji, że kompetencje kreatywne przejawiać będą ci organizatorzy-animatory, którzy: rozumieją i znają swoistość działania pedagogiczno-promocyjno-popularyzatorskiego jako twórczego, niestandardowego i plastycznego oraz znają możliwości i bezpieczne granice w dokonywaniu organizacyjno-twórczych zmian; umieją tworzyć i przekształcać elementy własnego warsztatu pracy (np. posiadają umiejętności opracowywania autorskich programów przekazu informacji, popularyzacji i promocji, umieją stosować nowoczesne metody zainteresowania i udziału czynnego); umieją działać na rzecz zwiększenia autonomii podmiotów edukacyjnych, opiekuńczych, twórczych, terapeutycznych; potrafią ustosunkować się do krytyki oraz stymulować rozwój samodzielnego myślenia, samokształcenia i pracy nad sobą; są w stanie planować własną koncepcję doskonalenia i samokształcenia zawodowego; umieją na bieżąco badać własną praktykę, dokonywać na tej podstawie refleksji i tworzyć własną strategię promocji i popularyzacji zagadnienia.

Wartości edukacji otwartej na otoczenie

Wartość edukacji otwartej na otoczenie uwarunkowana będzie zawsze od poziomu autentyczności jej realizacji przez organizatorów. W praktyce nierzadko można dostrzec dowody na to, że technokratyczne, pozbawione kompetencji podejście do krzewienia kultury artystycznej osób z niepełnosprawnością jest tylko działaniem pozorowanym i nie ma nic wspólnego z aktywizacją twórczą w kulturze. Przejawem takowych skutków działań organizatorów okazują się rzekome innowacje promocyjno-popularyzatorskie, które faktycznie swoimi „wartościami” wskazują na niepokojące, (pseudo)innowacyjne inicjatywy.

W pracy kulturalno-oświatowej z osobami z niepełnosprawnością w ostatnich latach lansuje się (pseudo)koncepty terapii sztuką, a wraz z nimi powszechną opinię o znawstwie warsztatu kreowania tych twórczych jednostek. Klimatowi temu nierzadko towarzyszy ignorowanie zasad postępowania w strategii rozwoju twórczego, niekompetencje warsztatu twórczego i nagminne zaniżanie jakości pracy twórczej z osobami z niepełnosprawnościami. Duże wątpliwości budzi także poziom sprawowanej opieki merytorycznej artystów i twórców w sytuacjach zadaniowych¹⁰. W następstwie daje się dostrzec wśród samych artystów i twórców, ich rodziców i opiekunów nieustanne wywoływanie niepokojów i kontrowersji, tym bardziej, że nawet bez badań naukowych niemalże powszechnie stwierdza się, że skuteczność promocji działań twórczych zarówno dzieci, młodzieży, jak i dorosłych z niepełnosprawnością niepokojąco ulega marginalizowaniu wbrew założeniom nowego nurtu edukacji inkluzyjnej i europejskich trendów w procesie włączania społecznego do kultury omawianej grupy osób.

Można uznać, że jedną z głównych wartości edukacji środowiska są wartości poznawcze, u podłoża których leży prawda, stanowiąca cel oraz istotę poznania¹¹. Cyklicznie organizowane upowszechnianie wiedzy o problematyce uzdolnionych ludzi z niepełnosprawnością, o ich dążeniach, osiągnięciach, marzeniach i nadziejach udziału w kulturze w sposób niezakłamany, otwarty i na poziomie ogólnodostępnej wiedzy medycznej, pedagogicznej i psychologicznej w bezpośrednim związku z otoczeniem (w zasięgu ręki) samo w sobie jest prawdą i to może stanowić jej oczywisty walor poznawczy, uniwersalny. Oczywiście jest, że na całość udziału w kulturze i jego spuściznę ostatecznych wytworów składa się bardzo indywidualny poziom oraz końcowy efekt (choćby z tytułu nabytej niepełnosprawności i wynikających konsekwencji), ale zawsze ma wymiar przestrzenny, wspólnotowy i kulturowy. W ślad za tymi wartościami nierozzerwalnie uznać należy konieczność uwzględnienia stopniowego przygotowania otoczenia do przyjęcia w najbliższym mu środowisku uzdolnionych osób, pomoc w określeniu ich tożsamości, pogłębieniu związku emocjonalnego, w szerszym znaczeniu rozumienia ich propozycji czynnego udziału w kulturze regionu i w następstwie kraju. Ich wartość przekładać się będzie niewątpliwie na zjawisko budzenia i rozwijania zainteresowań otoczenia problematyką aktywizacji twórczej osób z niepełnosprawnością, pogłębiania wiedzy na ich temat, promocji kształcenia postaw przychylnych, tolerancyjnych i racjonalnych w stosunku do poczyną i ostatecznych wyników działań twórczych osób z niepełnosprawnością, rozwijania poczucia przynależności i obowiązków wobec tej grupy artystów i twórców oraz ich związków z kulturą narodową, poznania i przybliżania ich aktualnych problemów związanych z rozwojem twórczym oraz udziałem w kulturze¹².

Niewątpliwym walorem systematycznie kontynuowanej edukacji otwartej na otoczenie będzie stawała się ożywiona tendencja do: bliższego zainteresowania się środowiska potrzebą systematycznej, wnikliwej obserwacji artystów

z niepełnosprawnością, ich losu i osiągnięć twórczych; konieczności dostrzeżenia ważności problemu i jego zdiagnozowanie; autentycznego włączenia się otoczenia do wznawiania i pielęgnowania kontaktów z twórcami i aktywistami kultury; podejmowania prób opracowania wspólnie z nimi działań popularyzatorskich, promocyjnych i aktywizujących; aranżowania działań ubogacających warsztat pracy poszczególnych artystów o nowe środki, metody i techniki w pracy twórczej; współorganizowania wydarzeń kulturalnych na szczeblu lokalnym, a następnie ogólnokrajowym; zachęcania otoczenia do wspólnej aktywizacji twórczej oraz ciągłego udoskonalania udziału w kulturze stron; podejmowania inicjatyw organizacji bezpośrednich spotkań dyskusyjnych, podczas których artyści i twórcy będą dzielić się swoimi sukcesami, osiągnięciami i filozofią życia; rozszerzania form społecznej i koleżeńskiej pomocy w działaniach aktywizujących twórczo w kulturze; podejmowania inicjatyw akcji charytatywnych w szerokim środowisku, prac użytecznych na rzecz promocji i krzewienia kultury artystów z niepełnosprawnością¹³.

Edukacja otwarta na otoczenie swoją wartość będzie umacniała zatem poprzez czynne poszukiwanie optymalnych kierunków jej rozwoju, zmierzając w kierunku zmiany spojrzenia na zagadnienie osób z niepełnosprawnością uczestniczących w działaniach twórczych, szczególnie w obszarze złożoności relacji pomiędzy systemem edukacji artystycznej i twórczej, a ich społeczno-kulturowym i społeczno-rehabilitacyjnym kontekstem. Owa wartość wzmacniana będzie pod wpływem właściwie realizowanej elastyczności uwzględniającej wpływ oczekiwań, zarówno uzdolnionych twórczo osób z niepełnosprawnością, jak też wymagań zaznajomionego z problemem ogółu społeczeństwa i współczesnej kultury. W tej strategii należałoby intensywnie eksponować potrzebę sprawnego funkcjonowania i wysokiej jakości realizowanej edukacji, jej celów i zadań, które stanowią istotne czynniki w całym procesie promocji i krzewienia kultury omawianej grupy osób. Realizacja tych oczekiwań uzależniona będzie zawsze również od animatorów, pedagogów, indywidualnych instytucji, stowarzyszeń i organizacji upowszechniania kultury i sztuki w środowisku bliższym i dalszym, bowiem to te jednostki organizacyjne potrafią (w nadziei) sprostać innowacyjnym funkcjom i zadaniom wspierania działań aktywizujących twórczo. Zgodnie z zasadą pomocowości, solidarności i wsparcia edukacja otwarta na otoczenie powinna uzupełniać dodatkowo działania innych instytucji i organizacji związanych z działalnością na rzecz osób z niepełnosprawnością w takich zakresach, jak: pogłębianie wiedzy specjalistycznej oraz upowszechnianie kultury i sztuki osób z niepełnosprawnością; zachowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego w znaczeniu regionalnym i ogólnospołecznym; powszechna i na stałe organizowana wymiana kulturalna z innymi środowiskami na zasadach równości stron; pielęgnowanie i wspieranie inicjatyw twórczości omawianej grupy osób.

Innowacje edukacji otwartej na otoczenie

Istota innowacji edukacji otwartej na otoczenie mobilizuje organizatorów do tego, aby nieustannie tworzyli warunki sprzyjające ujawnianiu się obecnie oczekiwanych inicjatyw, jednocześnie wychodzących naprzeciw konieczności efektywnego docierania do środowisk twórczych i poza nie. Takim działaniom powinno towarzyszyć usystematyzowane upowszechnianie dorobku twórczego osób z niepełnosprawnością, które jako czynnik inspirujący, z jednej strony pozwalałoby wpływać na podnoszenie poziomu oświaty i akceptacji problematyki w środowisku, a z drugiej mobilizowało samych twórców i artystów do cyklicznego podnoszenia własnych umiejętności. Z tego względu inicjatorzy edukacji powinni maksymalnie uatrakcyjnić formy kontaktu z otoczeniem, podnosić efekty własnej szkoleniowej pracy promocyjnej i popularyzatorskiej, a w tym także doświadczania osobistej satysfakcji. Wszystko to służyć powinno nadrzędnej dalekosiędnemu celowi, jakim jest innowacja w poprawianiu jakości startu życiowego artystów i twórców, poprawa ich aktualnego poziomu funkcjonowania w otoczeniu, jak też innowacja skuteczności prezentacji wizerunku wciąż zmieniającej się, kreowanej w swoich uzdolnieniach osoby z niepełnosprawnością w środowisku. W tym przypadku oczywiste staje się, że organizatorzy edukacji powinni kierować się własną oceną oraz jakością znaczenia wprowadzanych aktualizacji, innowacji i pomysłów. Te uwzględnić winny kierunek dokonywanych zmian, wartość i adekwatność treści przekazywanych otoczeniu, cel proponowanych zmian i kierunków, rodzaj oczekiwanych efektów zmian oraz korzyści wynikających dla obu stron. W konsekwencji, nieocenionym elementem proponowanej edukacji okazuje się być także propozycja opracowanej ewaluacji jej programu dla środowiska.

Stwórcza siła organizatorów edukacji środowiska

W dbałości o zachowanie jakości edukacji środowiska dla działań aktywizujących twórczo osoby z niepełnosprawnością, podobnie jak w każdej innej dziedzinie życia można napotkać ludzi, instytucje, stowarzyszenia, którzy nie ujawniają otoczeniu oczekiwanej inicjatywy i zaangażowania w obszarze przyjętych zadań i roli. Wciąż istnieją różni przedstawiciele organizacji, którzy ograniczają swoją inicjatywę promocji i krzewienia kultury tych osób do schematów, szablonów, stereotypu. W praktyce daje się odnotować bagatelizację przekazu, brak kompetencji menadżera kultury i sztuki, minimalizowanie działań organizacyjnych do niezbędnych czynności i potrzeb, zawężanie problemu i uproszczenie. W. Dobrołowicz zauważa, zgodnie z powyższymi spostrzeżeniami, że wszelkie działania mogą być blokowane przez przeszkody o charakterze przedmiotowym (obiektywne) związane ze środowiskiem zewnętrznym, podmiotowym – dotyczące dostępnych środków materialnych lub intelektualnych oraz psychicznym – związane

z wewnętrznymi przeżyciami jednostki i jej życiem społeczno-kulturowym¹⁴. Takie działania w efekcie nie przynoszą żadnych korzyści i mają wyłącznie charakter pozorowany. Tego rodzaju pseudoorganizatorzy zwykle nie zawsze chcą wykazywać innowację w swoich działaniach, nie zawsze są przekonani o słuszności realizacji takiej misji, są z reguły zubożeni na poprawę losu uzdolnionych twórczo i artystycznie osób z niepełnosprawnością. Nie mają dostatecznej siły, aby przeciwstawiać się oporowi niektórych ugrupowań społecznych, sytuacjom i zjawiskom, a czasami nawet w ogóle nie są zainteresowani pracą w środowisku otwartym.

W organizacji edukacji otoczenia oczekuje się, że wszystkich animatorów, pedagogów oraz inicjatorów cechuje charyzma wizjonera, człowieka przekonanego o celowości podejmowanych zadań, utwierdzająca w przekonaniu jego siły i skuteczności działań własnych, pozwalających gromadzić wokół promowanej inicjatywy ludzi wybitnych, chętnych, zainteresowanych i szeroko otwartych na poznanie, współpracę, wsparcie, świadome dokonywanie zmian. Owi inicjatorzy edukacji chcą w konsekwencji być w pełni świadomi swojej misji oraz powołania do inicjowania i wspierania działań edukacyjnych, promocyjnych, krzewiących kulturę i aktywizację twórczą omawianej grupy osób.

Misja działań edukacyjnych

Paradygmatem dla środowiskowej edukacji w aktywizacji twórczej stać się powinna koncepcja wieloaspektowego uczenia się przez życie i w życiu, pojmowanego z jednej strony jako wsparcie dla samych twórców i artystów, wraz z nadzieją pomyślnego ich przyjęcia do otoczenia, z drugiej traktowania edukacji w kategoriach możliwości poznawania w indywidualnie i zbiorowo rozwiniętej świadomości odmienności oraz fenomenu unikalności aktywizacji twórczej osób z niepełnosprawnością na rzecz własnego i szerszego otoczenia. W tym kontekście organizacja edukacji otoczenia stanowić powinna jeden z podstawowych czynników świadomego przybliżenia środowisku zagadnień związanych z funkcjonowaniem, pracą twórczą i promocją kultury przez osoby z niepełnosprawnością i wśród nich. Takie działanie pozwolić powinno na efektywne wyrównywanie szans tych osób, a także poprawianie ich wizerunku, szczególnie w zakresie ukierunkowania problematyki na jednostkę i społeczeństwo oraz zachodzące między nimi interakcje. W edukacji tej ma szansę poprawiać się potencjał oraz przychylność dla inicjatyw kulturalnych na szczeblu lokalnym i regionów; tworzyć klimat dla popularyzacji różnorodności kulturowej, wpływać na świadomość i otwartość w kierowaniu się normami etycznymi, moralnymi; przeciwdziałać występowaniu patologii społecznych; tworzyć klimat dla umacniania się integracji społecznej; rozwijać pielęgnację więzi społecznych w jedności z osobami z niepełnosprawnością; tworzyć i rozwijać bazę nawiązywania współpracy i komunikacji międzyludzkiej z ich udziałem; wypracowywać model założeń realizacji polityki

równouprawnienia i solidarności społecznej; umacniać działania w zmniejszaniu dysproporcji rozwoju osobowego osób z niepełnosprawnością; utrwaląc w środowisku przekonanie o potrzebie dostrzegania i uznania osiągnięć twórczych i artystycznych tych osób.

Na edukację otoczenia składać się zatem powinny wszelkie te formy aktywności organizatorów, które zorientowane na recepcję i interpretację aktywności twórczej i artystycznej osób z niepełnosprawnością sprzyjać będą aktom akceptacji, poszanowania, tolerancji i uznania. Zachowania te są niezwykle istotne nie tylko ze względu na fakt poznania specyfiki i właściwego funkcjonowania indywidualnych osób i grup, ale również pozwolą przejawiać te najbardziej pożądane, gdyż dostarczą korzyści zarówno samym uczestnikom działań twórczych, jak i otoczeniu, w ramach którego proponowane akty uczestnictwa kulturalnego są lub będą realizowane. Można uznać w tym miejscu, że każda forma aktywności otoczenia, która przyczyni się do wypracowania nawyków związanych z aktywnością kulturalną osób z niepełnosprawnością i równocześnie przyczyni się do tworzenia warunków dla nadania jej oczekiwanej wartości społecznej, zapewni określony, pozytywny skutek.

Z tych powodów misja działań edukacyjnych wymaga uwzględnienia zróżnicowanych możliwości wpływania na otoczenie, niezależnie od form wyrazu twórczego lub artystycznego w kontakcie z ostatecznymi wytworami osób je prezentujących. Warto wskazać tu na możliwości komunikacji opartej na kontakcie bezpośrednim (np. prezentacje sztuki teatralnej, recitale muzyczne, wernisaże malarskie lub fotograficzne); komunikacji pośredniej, w której otoczenie ma szansę zapoznania się z wytworami aktywności osób z niepełnosprawnością poprzez np. film, albumy fotograficzne, książki); porozumiewania się za pomocą środków masowej komunikacji (np. reportaże, audycje telewizyjne); komunikacji internetowej, w której otoczenie wykorzystuje Internet jako sposób zapoznania się, przybliżenia specyfiki, dokształcenia). Niezależnie od tego, która możliwość kontaktu będzie preferowana przez otoczenie, każdą należy tu uznać za ważną w kształtowaniu wrażliwości środowiska, podwyższeniu ich motywacji w samodoskonaleniu się, przejawianiu zainteresowania problemem.

Misję działań edukacyjnych otoczenia w zakresie popularyzacji aktywizacji twórczej osób z niepełnosprawnością potwierdza również Parlament Europejski oraz Rada Unii Europejskiej, podkreślając między innymi, iż:

1. Kultura jest sama w sobie wielką wartością dla wszystkich narodów Europy, jest podstawowym elementem integracji europejskiej i przyczynia się do afirmacji i witalności europejskiego modelu społeczeństwa, jak i oddziaływania wspólnoty na arenie międzynarodowej.
2. Kultura nosi znamiona zarówno ekonomiczne, integracyjno-społeczne, jak i obywatelskie; z tego też względu ma istotną rolę do odegrania wobec nowych wyzwań, przed którymi wspólnota stanęła, takimi jak: globalizacja,

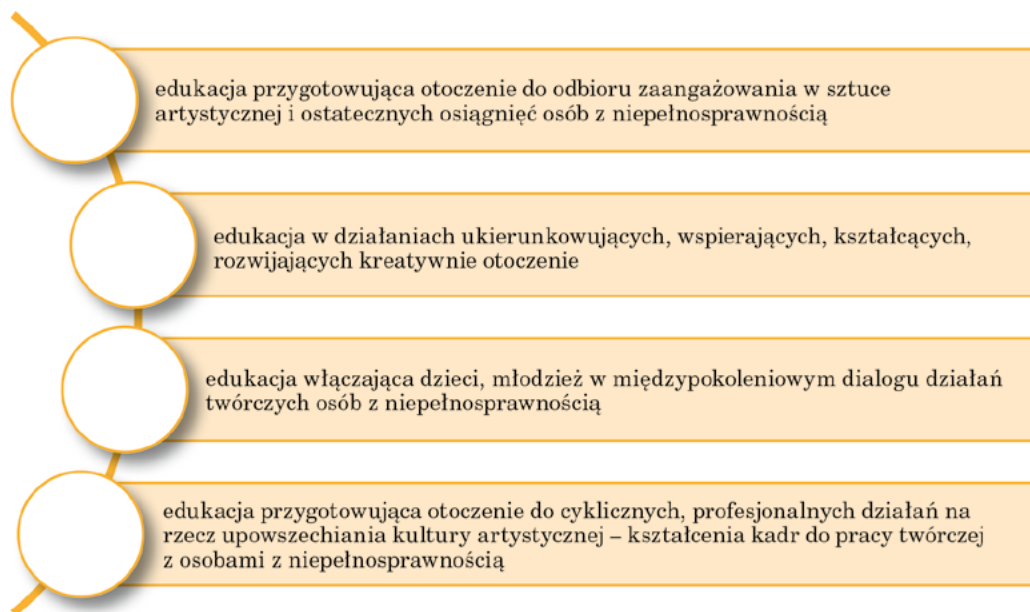
społeczeństwo informacyjne, spójność społeczna, tworzenie nowych miejsc pracy.

3. Ze względu na konieczność sprostania potrzebom o wymiarze kulturowym w ramach Unii Europejskiej, wspólnota uwzględnia aspekty kulturowe w swych działaniach, w szczególności w celu poszanowania i popierania różnorodności kultur.
4. Ze względu na rosnącą rangę kultury dla społeczności europejskiej i na zadania, jakie stoją przed wspólnotą, istotne jest zwiększanie skuteczności i spójności działań wspólnotowych w dziedzinie kultury¹⁵.

Na tej podstawie można mieć nadzieję, że poprzez konsekwentną realizację edukacji otoczenia w najbliższej przyszłości coraz silniej będzie się w nim zaznaczać wspólna przestrzeń kulturowa dla uzdolnionych twórczo i artystycznie osób z niepełnosprawnością. W tym kontekście wszelkie inicjatywy tej edukacji mogłyby przyjąć za zadanie wspieranie przedsięwzięcia współpracy kulturalnej pomiędzy podmiotami kulturalnymi z większych i mniejszych regionów kraju oraz instytucji i organizacji podejmujących tego typu działania na rzecz osób uzdolnionych twórczo i artystycznie. Ta współpraca mogłaby osiągnąć strukturę sieci współpracy kulturalnej, zapewniając tym samym cykliczność wydarzeń, skuteczność dotarcia do szerszego środowiska, jak też celowość działań oświatowych. W konsekwencji, jako podstawowe cele współpracy, przyjąć można by: akcentowanie różnorodności możliwości i miejsca udziału w kulturze osób z niepełnosprawnością; promocję twórczości, ponadregionalnego propagowania kultury i mobilności twórców, artystów, innych podmiotów i osób profesjonalnie związanych z aktywizacją twórczą tych osób oraz ich dzieł, przy szczególnej opiece nad jednostkami ze sprzężonymi niepełnosprawnościami z małych miasteczek i wsi; inicjowanie i promowanie dialogu kulturalnego i wzajemnego poznawania dorobku twórczego i artystycznego wszystkich bez wyjątku twórców i artystów z niepełnosprawnością (np. z niepełnosprawnością intelektualną i psychiczną, autyzmem, chorobami przewlekłymi, rzadkimi i sprzężonymi niepełnosprawnościami); inicjowanie i wspieranie różnorodności udziału w kulturze oraz rozwój nowych, innowacyjnych form ekspresji twórczej tych osób; umożliwianie najbardziej licznym i różnorodnym grupom społecznym oraz jednostkom pełnego korzystania z istniejących integracyjnych form aktywności twórczej i odtwórczej; intensyfikowanie inicjatyw mobilności twórców i artystów z niepełnosprawnością oraz ich dzieł w partnerskiej wymianie doświadczeń i umiejętności w sztuce i kulturze; czynne upowszechnianie nowatorskich metod, technik i form udziału w kulturze tych osób; uznanie na równych prawach kultury artystycznej osób z niepełnosprawnością jako czynnika integracji społecznej w każdym środowisku; upowszechnianie możliwości wykorzystywania nowych technologii informacyjnych dla celów komunikacji, porozumienia i twórczej aktywności tych osób w środowisku.

Inicjatywy edukacji środowiska

Edukacja środowiska powinna mieć swoje miejsce przede wszystkim w placówkach i instytucjach upowszechniających na co dzień kulturę i sztukę, uniwersytetach oraz innych wyższych szkołach (nie tylko pedagogicznych i artystycznych), ośrodkach upowszechniania wiedzy, bibliotekach, domach kultury, centrach kultury i wiedzy. Wszelkie inicjatywy w tym obszarze powinny być organizowane w ramach ukierunkowanych kursów, warsztatów, seminariów, akcji odczytowych i dyskusyjnych, inicjatyw społeczno-kulturalnych stowarzyszeń i organizacji samorządowych i pozarządowych, wspólnot parafialnych, mediów lokalnych i pozalokalnych, inicjatyw rodzin i przyjaciół uzdolnionych artystycznie osób z niepełnosprawnością. Tego rodzaju kampanie edukacyjne powinny mieć miejsce w funkcjonujących centrach kultury, centrach seniora, dziennych domach pobytu, ośrodkach pomocy społecznej, poradniach i ośrodkach zdrowia, instytucjach uzupełniających funkcje rodziny, instytucjach wsparcia oraz interwencji kryzysowej, klubach dyskusyjnych i popularyzatorskich, w gremiach samorządów terytorialnych. Do grupy praktycznych inicjatyw realizowania edukacji można by zaliczyć nowoczesne narzędzia komunikacyjne oraz dialog edukacyjny z wykorzystaniem e-learningu, blogów, czasopism elektronicznych, repozytoriów dzieł stworzonych przez twórców i artystów z niepełnosprawnością.

Rysunek 1. Profil strategii edukacji otoczenia

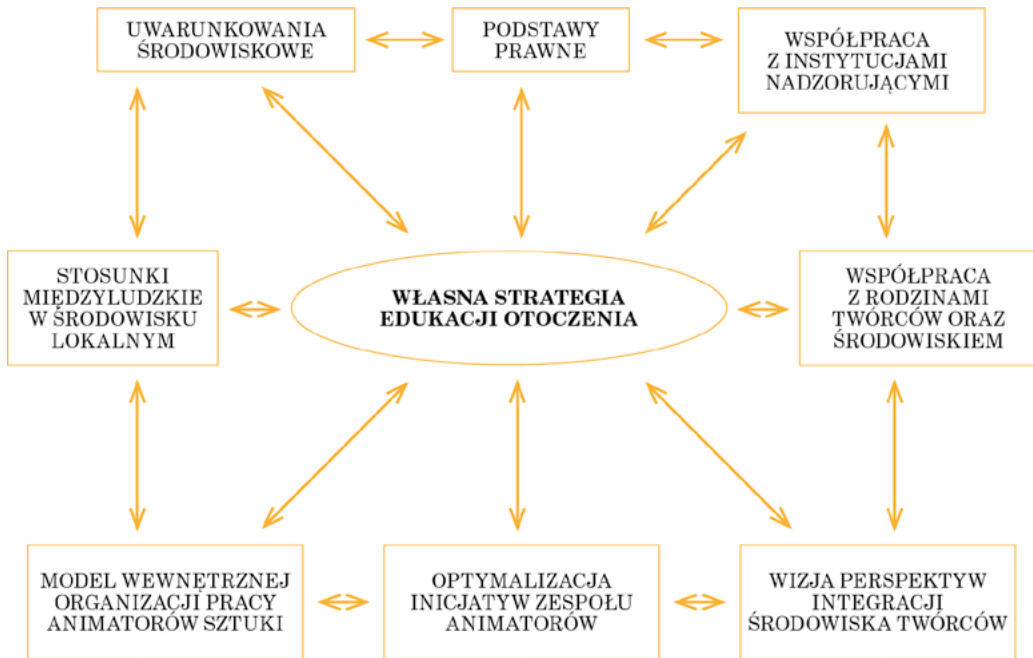
Źródło: opracowanie własne

Warto zaangażować w tego rodzaju kampanię oświatową dzieci oraz młodzież, także studencką i intensyfikować inicjatywy skupiające ich wokół wolontariatu oraz innych form współistnienia, współpracy, współdziałania, współtworzenia.

Proponowana strategia edukacji otoczenia powinna być ukierunkowana zatem na funkcjonowanie w kilku ważnych strategicznie płaszczyznach (rysunek 1).

Podkreślić należy, że edukacja przygotowująca otoczenie do podjęcia stałej, profesjonalnej pracy na rzecz działań twórczych osób z niepełnosprawnością (osoby bezpośredniego kontaktu) nie ma obecnie wymiaru powszechnego. Występuje, niestety, nielicznie, w bardzo rzadkich przypadkach i z reguły ma charakter wyłącznie doraźny. W ogólnokrajowym systemie przygotowania kadr do pracy z osobami z niepełnosprawnością dotychczas nie przewidziano kształcenia chętnych w tym obszarze na poziomie średnim, wyższym i podyplomowym. Edukacją przygotowującą otoczenie do cyklicznych, profesjonalnych działań w zakresie aktywizacji twórczej osób z niepełnosprawnością obligatoryjnie powinni być objęci nauczyciele wszystkich rodzajów szkół niższego i wyższego szczebla, pracownicy socjalni, pedagodzy środowiskowi, terapeuci, asystenci, animatorzy kultury i sztuki, instruktorzy domów kultury i pochodnych instytucji, rodzice. Program edukacji do działań twórczych osób z niepełnosprawnością powinien zostać ujęty w bloki programowe z ich specjalistycznym rozwinięciem ze względu na różnorodny charakter niepełnosprawności, a zatem także wykorzystania odpowiednich metod, form, środków i miejsca realizacji. Proponowane treści takiej edukacji powinny uwzględniać interdyscyplinarny charakter pedagogiki kultury osób z niepełnosprawnością i bazować na silnych związkach z naukami społecznymi i medycznymi, opartych na podstawach ogólnopedagogicznych i pedagogiki specjalnej, a ujętych w takich przedmiotach, jak: pedagogika – medycyna – psychologia – pedagogika specjalna – psychopedagogika kreatywności – pedagogika społeczna – pedagogika opiekuńcza – arteterapia – terapia pedagogiczna. W świetle powyższego edukację otoczenia warto byłoby rozszerzyć także w stosunku do pracowników służby zdrowia i studentów kierunków medycznych. Oczekiwania te mogą stać się rzeczywiste poprzez uwzględnienie interaktywnego oddziaływania całego splotu elementów warunkujących (rysunek 2).

Opierając się na rzeczywistym praktycznym przykładzie pracy edukacyjnej otoczenia, realizowanym w ramach działań statutowych Fundacji Krzewienia Kultury Artystycznej Osób Niepełnosprawnych w Warszawie, warto wskazać na kilka propozycji, które okazują się od wielu lat niezwykle skuteczne i akceptowane przez środowisko, także rodziców, pedagogów oraz władze samorządowe i regionalne. Proponowane inicjatywy mają nowy wymiar działalności oświatowej, gdyż zabiegają o bezpośrednią powszechność realizowanej zasady demokracji oraz wykluczają możliwości marginalizacji uzdolnionej twórczo lub/i artystycznie jednostki z niepełnosprawnością, tym samym dając jej szansę na samodzielne, sprawne i podmiotowe funkcjonowanie w świecie kultury i sztuki. U podstaw

Rysunek 2. Schemat interaktywnego oddziaływania w edukacji otoczenia

Źródło: opracowanie własne

takiego nurtu działań tkwi przekonanie o fenomenie twórczej obecności osoby z niepełnosprawnością, związane z pewnego rodzaju nieodkrytą tajemnicą, nieuchwytnością, która immanentnie towarzyszy jej indywidualizacji przeżyć oraz narastaniu pozytywnego odbierania kontemplowanej i doświadczanej kultury i sztuki. Z jednej strony trudno w sposób oczywisty i przejrzysty odpowiedzieć, co jednoznacznie stanowi główną, korzystną indywidualnie istotę udziału w aktywności twórczej osób z niepełnosprawnością, z drugiej strony zaś intuicyjnie, i nie tylko, daje się ona odczuć jako podstawowa siła napędowa dla jakości treści i stanu powagi wartości życia, samodzielnego funkcjonowania, dalszego rozwoju. Ta, wydawać by się mogło oczywista podstawa, daje szansę uczestnikowi inicjatyw Fundacji na systemowe zachowanie aktywności twórczej, kulturalnej, przekładającej się także na swobodną działalność edukacyjną, realizowaną w różnego rodzaju poczynaniach szkoleniowo-oświatowych, kreatywno-twórczych, artystyczno-inspirujących, od organizacji odbywania wielogodzinnych prób i przygotowań artystycznych uczestników (artystów), udziału w kursach, szkoleniach, warsztatach, kończąc na prezentacjach publicznych (np. estradowych, pokazach, konkursach, wernisażach, wystawach, plenerach, festiwalach, koncertach integracyjnych) z udziałem środowiska społecznego. Na podstawie analizy wyników badań można wskazać, iż w swoim zasięgu propozycji udziału w kulturze wziętych pod opiekę osób Fundacja ma do zaoferowania takie formy aktywizacji,

jak: muzyka, śpiew, taniec, ekspresja plastyczna, zabawy ruchowe, choreoterapia, pantomima, teatr. Wśród najczęściej występujących kategorii, w kalendarzu wydarzeń na szczeblu lokalnym, regionalnym, wojewódzkim, ogólnopolskim i międzynarodowym, odnotowuje się m.in.: największy udział artystów z niepełnosprawnością w festiwalach teatralnych, festiwalach filmowych, festiwalach piosenki; warsztatach tematycznych (np. teatralne, muzyczne, taneczne, aktor-skie, chóralne); konkursach literackich; konkursach plastycznych; konkursach fotograficznych; plenerach malarskich; konkursach tańca na wózkach; warsztatach muzycznych i teatralnych; wystawach i galeriach sztuki; wernisażach malarstwa, fotografii, rzeźby, twórczości użytkowej; przeglądach twórczości artystycznej; festynach kulturalnych; imprezach estradowych z udziałem artystów, aktorów, piosenkarzy, muzyków zawodowych; przeglądach zespołów muzycznych, tanecznych, wokalnych; kabaretach¹⁶. Osoba objęta procesem włączania do kultury staje się w konsekwencji autentycznym konsumentem, którego nie zadawała dziś powierzchowny i pozorny stosunek otoczenia. Ten konsument nie tylko pragnie dawać od siebie, ale także przez własny przykład twórczy i artystyczny przekonywać o potrzebie wsparcia i dynamizacji procesu aktywizacji w szerokim środowisku kultury i sztuki. W końcowym rozrachunku umożliwi mu to otrzymanie stałej szansy autentycznego zaangażowania się w różnorodne inicjatywy i wydarzenia artystyczne, pomimo posiadanej niepełnosprawności i wynikających z niej konsekwencji w obszarze swobodnego funkcjonowania w otoczeniu.

Zakończenie

Koncentrując się na wybranych strategiach oddziaływania edukacyjnego środowiska na rzecz aktywizacji twórczej osób z niepełnosprawnością, warto dostrzec, iż priorytetowe znaczenie ma w tym zakresie zapewnienie im właściwej rangi w środowisku lokalnym. W urzeczywistnianej adaptacji do świata przyjaznego tej grupie osób ważnym niewspółmiernie elementem wzmacniającym skuteczność procesu staje się integracja działań rozumnego, uświadomionego, wzbogaconego o przykłady cennych inicjatyw bliższego i dalszego otoczenia. Jako przykład efektywnego wzmacniania procesu edukacji środowiska na rzecz wsparcia aktywności artystycznej osób z niepełnosprawnością warto wskazywać na wciąż ujawniające się alternatywne i nowatorskie propozycje wewnątrz środowisk lokalnych i poza nimi. Te właśnie mogą być doskonałym przykładem dla innych i na tej podstawie mają szansę dojrzewać inicjatywy własne, jako nowe propozycje godne wdrożenia i popularyzacji. Środowisko lokalne i obszary poza nim, sukcesywnie uwrażliwiane na okoliczność ujawniania się inicjatyw aktywności twórczej tej grupy osób, zawsze będą przychylnie ustosunkowane do wszelkiego rodzaju inicjatyw, a tym samym zapewnią najwyższą jakość wsparcia, zwiększą świadomość uczestnictwa w życiu kultury osób z niepełnosprawnością, będą intensywniej rozszerzać krąg świadczeń i usług promocyjnych.

Literatura

- Aktualne problemy wsparcia społecznego osób niepełnosprawnych*, red. Kwaśniewska G., Wojnar A., Lublin, Wydawnictwo UMCS, 2004
- Bałandynowicz A., *Probacyjna sprawiedliwość karząca*, Warszawa, Wydawnictwo Wolters Kluwer, 2015
- Decyzja Parlamentu Europejskiego i Rady 508/2000/WE z 14 lutego 2000 r. ustanawiająca program „Kultura 2000”, (OJ 63/2000)
- Denek K., Dymara B., Korzeniowska W., *Dziecko w świecie wielkiej i małej Ojczyzny*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2009
- Dobrołowicz W., *Psychika i bariery*, Warszawa, WSiP, 1993
- Drabarek A., *Pojęcie sprawiedliwości w demokracji. Czy zawsze sprawiedliwe jest to, co się komu słuszenie należy?*, [w:] *Czy sprawiedliwość jest możliwa*, red. Probučka D., Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2008
- Edukacja inkluzyjna. Konteksty indywidualistyczne, wspólnotowe i transpersonalne*, red. Bałandynowicz A., Pytka L., Zacharuk T., Siedlce, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego, 2015
- Edukacja i rozwój: jaka szkoła?, jaki nauczyciel?, jakie wychowanie?*, red. Jopkiewicz A., Kielce, Wydział Pedagogiczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Jana Kochanowskiego, 1994
- Gajda J., *Media wytworem i kreatorem współczesnej kultury – kulturowe uwarunkowania mediów*, [w:] *Pedagogika medialna*, red. Siemieniecki B., Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007
- Kopaczyńska I., Nowak-Łojewska A., *Wymiary edukacji zintegrowanej*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2008
- Mała Ojczyzna. Kultura, Edukacja, Rozwój lokalny*, red. Theiss W., Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Żak, 2001
- Niepełnosprawność, wybrane problemy psychologiczne i ortopedagogiczne*, red. Ziedler W., Gdańsk, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2007
- O nowy humanizm w edukacji*, red. Gajda J., Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2000
- Pedagogika medialna*, red. Siemieniecki B., Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, t. I i II
- Pedagogika ogólna. Problemy aksjologiczne*, red. Kukołowicz T., Nowak M., Lublin, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Redakcja Wydawnicza, 1997
- Ploch L., *Bogactwo kultury artystów niepełnosprawnych*, „Szkoła Specjalna” 2008, Nr 3
- Ploch L., *Inspirowani folklorem. XXX-lecie Integracyjnego Zespołu Pieśni i Tańca MAZOWIACY (1985–2015)*, Warszawa, Wydawnictwo Fundacja Nowe Teraz, 2015
- Ploch L., *Konteksty aktywizacji twórczej osób z niepełnosprawnością*, Warszawa, Wydawnictwo Difin, 2014
- Ploch L., *Uwarunkowania etyczne terapii przez sztukę teatralną osób niepełnosprawnych*, „Kwartalnik Pedagogiczno-Terapeutyczny” 2009, Nr 1–2(33–34)

- Ploch L., *W kierunku optymalizacji modelu edukacji artystycznej osób z niepełnosprawnością w procesie włączania do środowiska*, [w:] *Uwarunkowania i kierunki rozwoju pedagogiki specjalnej*, red. Antoszevska B., Kosakowski Cz., „Dyskursy pedagogiki specjalnej” 2011, Nr 10, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek
- Ploch L., *Włączające funkcje wychowawcze udziału w kulturze artystycznej osób niepełnosprawnych w Polsce (na przykładzie Integracyjnego Zespołu Pieśni i Tańca MAZOWIACY)*, [w:] *Tradicie a inovácie vo výchove a vzdelavani modernej generácie učitelov*, red. Krupova I., Akimjakova B., Levoca, Katolícka Univerzita v Ružomberku, 2009, t. II
- Prawda, dobro, piękno. Wymiar filozoficzno-prawny i socjopedagogiczny*, red. Kieszkowska A., Warszawa, Wydawnictwo Difin, 2015
- Szempruch J., *Pedeutologia: studium teoretyczno-pragmatyczne*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2013
- Tożsamość kulturowo-cywilizacyjna dewiantów a ich reintegracja społeczna*, red. Konopczyński M., Kieszkowska A., Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2013
- Urbanek B., *Patriotyzm jutra jako inicjatywa edukacyjna*, [w:] *Wokół małych Ojczyzn*, red. Denek K., Pawelski L., Urbanek B., Żukrowska A., Szczecin, Szczecińska Szkoła Wyższa Collegium Balticum, 2013
- Żuraw H., *Edukacja inkluzyjna. Konteksty indywidualistyczne, wspólnotowe i transpersonalne*, [w:] *Udział osób niepełnosprawnych w życiu społecznym*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Żak, 2008

Przypisy

1. Por. A. Baładynowicz, *Probacyjna sprawiedliwość karząca*, Warszawa, Wydawnictwo Wolters Kluwer, 2015; *O nowy humanizm w edukacji*, red. J. Gajda, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2000; *Prawda, dobro, piękno. Wymiar filozoficzno-prawny i socjopedagogiczny*, red. A. Kieszkowska, Warszawa, Wydawnictwo Difin, 2015; *Tożsamość kulturowo-cywilizacyjna dewiantów a ich reintegracja społeczna*, red. M. Konopczyński, A. Kieszkowska, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2013; I. Kopaczyńska, A. Nowak-Łojewska, *Wymiary edukacji zintegrowanej*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2008; L. Ploch, *Konteksty aktywności artystycznej osób z niepełnosprawnością*, Warszawa, Wydawnictwo Difin, 2014; *Pedagogika medialna*, red. B. Siemieniecki, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, t. I i II; *Niepełnosprawność, wybrane problemy psychologiczne i ortopedagogiczne*, red. W. Ziedler, Gdańsk, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2007
2. Por. A. Drabarek, *Pojęcie sprawiedliwości w demokracji. Czy zawsze sprawiedliwe jest to, co się komu słusznie należy?*, [w:] *Czy sprawiedliwość jest możliwa*, red. D. Probučka, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2008
3. Por. L. Ploch, *W kierunku optymalizacji modelu edukacji artystycznej osób z niepełnosprawnością w procesie włączania do środowiska*, [w:] *Uwarunkowania i kierunki rozwoju pedagogiki specjalnej*, red. B. Antoszevska, Cz. Kosakowski, „Dyskursy pedagogiki specjalnej” 2011, Nr 10, Toruń, Wyd. Adam Marszałek, s. 178–185
4. J. Gajda, *Media wytworem i kreatorem współczesnej kultury – kulturowe uwarunkowania mediów*, [w:] *Pedagogika medialna*, red. B. Siemieniecki, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007; L. Ploch, *Włączające funkcje wychowawcze udziału w kulturze artystycznej osób niepełnosprawnych w Polsce (na przykładzie Integracyjnego Zespołu Pieśni i Tańca MAZOWIACY)*, [w:] *Tradicie a inovácie vo výchove a vzdelavani*

- modernej generácie učiteľov, red. I. Krupova, B. Akimjakova, Levoca, Katolícka Univerzita v Ružomberku, 2009, t. II, s. 84–97
5. Por. B. Urbanek, *Patriotyzm jutra jako inicjatywa edukacyjna*, [w:] *Wokół małych Ojczyzn*, red. K. Denek, L. Pawelski, B. Urbanek, A. Żukrowska, Szczecin, Szczecińska Szkoła Wyższa Collegium Balticum, 2013, s. 110
  6. Por. K. Denek, B. Dymara, W. Korzeniowska, *Dziecko w świecie wielkiej i małej Ojczyzny*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2009, s. 134; *Mała Ojczyzna. Kultura, Edukacja, Rozwój lokalny*, red. W. Theiss, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Żak, 2001
  7. Por. *Edukacja inkluzyjna. Konteksty indywidualistyczne, wspólnotowe i transpersonalne*, red. A. Bałandynowicz, L. Pytka, T. Zacharuk, Siedlce, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, 2015
  8. *Edukacja i rozwój: jaka szkoła?, jaki nauczyciel?, jakie wychowanie?*, red. A. Jopkiewicz, Kielce, Wydział Pedagogiczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Jana Kochanowskiego, 1994, s. 271
  9. J. Szempruch, *Pedeutologia: studium teoretyczno-pragmatyczne*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2013, s. 108
  10. Por. L. Ploch, *Uwarunkowania etyczne terapii przez sztukę teatralną osób niepełnosprawnych*, „Kwartalnik Pedagogiczno-Terapeutyczny” 2009, Nr 1–2(33–34), s. 84–97
  11. *Pedagogika ogólna. Problemy aksjologiczne*, red. T. Kukołowicz, M. Nowak, Lublin, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Redakcja Wydawnicza, 1997
  12. Por. *Aktualne problemy wsparcia społecznego osób niepełnosprawnych*, red. G. Kwaśniewska, A. Wojnarska, Lublin, Wydawnictwo UMCS, 2004; L. Ploch, *Konteksty aktywizacji twórczej osób z niepełnosprawnością*, Warszawa, Wydawnictwo Difin, 2014; H. Żuraw, *Udział osób niepełnosprawnych w życiu społecznym*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Żak, 2008
  13. Por. L. Ploch, *Inspirowani folklorem. XXX-lecie Integracyjnego Zespołu Pieśni i Tańca MAZOWIACY (1985–2015)*, Warszawa, Fundacja Nowe Teraz, 2015
  14. W. Dobrołowicz, *Psychika i bariery*, Warszawa, WSiP, 1993
  15. Decyzja Parlamentu Europejskiego i Rady 508/2000/WE z 14 lutego 2000 r. ustanawiająca program „Kultura 2000”, (OJ 63/2000)
  16. Por. L. Ploch, *Bogactwo kultury artystów niepełnosprawnych*, „Szkoła Specjalna” 2008, Nr 3, s. 211–219